

**УКРАЇНСЬКЕ ЗАМОЖНЕ СЕЛЯНСТВО
В УМОВАХ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»:
КЛАСОВИЙ ВОРОГ БІЛЬШОВІЗМУ**

Володимир Кучер

**UKRAINIAN WEALTHY PEASANTRY
IN THE CONDITIONS OF «WAR COMMUNISM»:
CLASS ENEMY OF BOLSHEVISM**

Volodymyr Kucher

Progressive development of society is impossible without understanding and awareness of the experience of the past. In the complex historical process, there are constantly operating factors that not only connect the past with the present, but also largely determine the present through history. It is worth noting that with the emergence of modern ideas about science as a way of knowing and explaining the world around us and man in it, the history of agriculture, the peasant as a producer of agricultural products, occupies a decisive place in the process of studying the experience of rational use of Ukrainian black soil, ensuring the food security of the state by the Ukrainian peasantry.

The Ukrainian peasantry is the foundation of the nation, the bearer of the national code, identity, and spirituality. Over the centuries, the peasantry has accumulated rich experience in organizing rural life, everyday life, traditions, and agricultural activities on their own household and family land allotments.

Of particular interest to researchers is the history of agriculture during the Russian Revolution, initiated by the seizure of power by the Bolsheviks in October 1917. It is known that the main point of the communist doctrine developed by V. Lenin was the destruction of commodity-market relations and the elimination of private ownership of the means of production.

This opened the way to extra-economic coercion over the vast mass of the rural population. The agrarian policy of the Bolsheviks, directed against the capitalist mode of production, stemmed from Lenin's theory of the advantages of collective ownership over private peasant land ownership.

Having destroyed the landlord land ownership, the Bolsheviks set the goal of eliminating independent producers in the person of wealthy farmers. V. Lenin, in relation to the rural productive owners, who produced a significant share of grain and agricultural products, used brutal names: «rural bourgeoisie», «rural rich», «exploiters», «bloodsuckers», «vampires», «leeches», «spiders», «enemies of the Soviet government», etc.

In this way, the Ukrainian wealthy peasant was transformed into a negative image of a kulak who profited from the exploitation of hired labor.

But it is known that this stratum of the Ukrainian village, through the hard work of their families, sometimes hiring one or two workers, achieved certain successes in their difficult economic activities, acquired the status of a wealthy rural owner, from whom the Bolsheviks made an enemy of the Soviet government.

Keywords: wealthy peasantry, Bolsheviks, Soviet power, kulak exploiter, enemy

Метою даного дослідження є аналіз політики більшовицької партії щодо заможного селянства, з якого було сформовано образ «куркуля», запеклого ворога радянського тоталітарного режиму. Незважаючи на досить значну історіографію з історії сільського господарства, українського селянства проблема репресивної, нищівної політики більшовиків у відносинах із заможним селянським прошарком, власником продуктивного, рентабельного господарства не знайшла достатнього висвітлення.

Варто зауважити, що працям авторів радянської доби характерні традиційні для радянських видань підходи щодо висвітлення становища заможних селян – «куркулів», які керувалися офіційною концепцією. В основу висвітлення становища заможних селян – «куркулів» було покладено принцип партійності, суть якого зводилася до суворого дотримання марксистсько-ленінської методології, що залишалася незмінною до розвалу радянської імперії. Наукові дослідження мали утверджувати стереотипи щодо провідної ролі комуністичної партії, пролетаріату в організації українського селянства, його розшаруванні, проведенні боротьби бідноти проти заможних селян – «куркулів». Радянська історіографія з даної теми свідчить про повне підпорядкування науки політиці та ідеології, в основі яких лежав партійно-класовий підхід. Питання щодо об'єктивного визначення соціально-економічного й суспільно-політичного становища заможного селянства у досліджуваній період потребує подальшого наукового, незаангажованого вивчення. Тим більше, це важливо в умовах становлення й розвитку в Україні фермерського господарства. Нині, в умовах розв'язаної путінським режимом війни проти України, фермери прагнуть забезпечити продовольчу безпеку держави, виробляючи хліб, продукти рослинництва і тваринництва. Важливим є той об'єктивний чинник, що Україна нині посідає важливе місце в глобалізованому світі в контексті забезпечення населення цілого ряду країн продуктами харчування, особливо хлібом.

Окремі аспекти даної проблеми знайшли відображення у працях В. Лазуренка, В. Марочка, В. Паскаленка, Ю. Пасічної. У працях зарубіжних авторів Д. Боффа, Е. Карра, Р. Конквеста, Д. Хоскінга спостерігається традиційна критична оцінка діяльності більшовиків у відносинах із українським селянством. На основі широкого кола джерел вказані вище автори неупереджено, об'єктивно показали діяльність більшовицької партії, радянської влади, шляхи і методи реалізації надуманих, абсурдних, необґрунтованих програмових засад щодо аграрної реформи в сільському господарстві.

Окупувавши Україну і встановивши тоталітарний радянський режим, російські більшовики привели до влади залежний від них неукраїнський за своїм етнічним складом уряд. У політичній, соціально-економічній сферах впроваджувалися примусові, позаекономічні, адміністративно-командні методи управління. В галузі сільськогосподарського виробництва російські більшовицькі очільники та їхні українські прихильники, вдалися до надуманих, сумнівних, злочинних експериментів в галузі сільськогосподарського виробництва. Після знищення поміщицького землеволодіння, більшовикам необхідно було розколоти українську сільську спільноту, розгорнути боротьбу проти заможного селянства, нависивши на нього ярлик «куркуля-експлуататора», «класового ворога» радянської влади (Лазуренко 2003, с. 6). В. Ленін, реалізуючи класову доктрину побудови соціалізму в селі, вважав, що головним у цій справі потрібно: уміти досягнути угоди з середнім селянином – ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту (Ленін 1973, с. 186).

До більшовицького державного перевороту заможне селянство брало участь в усіх видах сільськогосподарського виробництва, вбачаючи в цьому економічну перспективу розвитку сільськогосподарської галузі. За рахунок фінансової підтримки заможного селянства розвивалася галузева, кредитна, універсальна сільськогосподарська кооперація. Пізніше, використовуючи майже дармову працю селян та кошти отримані від прибутків із сільського господарства, більшовики здійснили індустріалізацію СРСР.

Проте, незважаючи на ці об'єктивні чинники, більшовицько-радянська ідеологія створила із заможного селянина образ «куркуля», що не мав нічого спільного з працелюбним, підприємливим, ощадливим, прагматичним господарем, власником земельного наділу. Визначення «куркуль» не мало чіткого зрозумілого соціального й економічного змісту, його більшовицькі провідники використовували як політичний жупел у боротьбі із заможним селянством. Для припинення гідності і, в решті, знищення заможних селян, більшовики вдалися до силових методів і засобів. Застосувалися ідеологічні штампи, щоб знівелювати їх значення і роль як продуктивних господарів, показати експлуататорами-багатіями, які нібито надбали матеріальні блага за рахунок чужої праці.

Цілком очевидно, що політична заангажованість карикатурно спотворювала уяву про соціально-економічні чинники життя і діяльність заможного селянства, в якому більшовицькі провідники вбачали свого «класового ворога», роблячи ставку у виробництві сільськогосподарської продукції на непродуктивний прошарок – бідних і незаможних селян.

Варто сказати й про те, що отримавши земельний наділ, реманент, насіннєвий матеріал частина незаможних селян переходили до стану середняків. Своєю тяжкою працею, в міру накопичення коштів, підвищення продуктивності господарства, вони ставали заможними влас-

никами, які не бажали втручання держави у їхню господарську діяльність. За більшовицьким визначенням, цей прошарок селян перетворювався на куркулів, отже ворогів.

Розгляд даного питання ми обмежуємо періодом так званого «воєнного комунізму», коли управління державним господарським комплексом, зокрема й сільським господарством, більшовицькі провідники здійснювали за допомогою адміністративно-командних, репресивних, збройних методів і засобів. Було згорнуто ринкові відносини, селянам заборонялося вільно продавати хліб, продовольство, держава встановила тверді розцінки, змушуючи селян реалізувати продукти сільськогосподарського виробництва за рублі, які втратили свою купівельну спроможність внаслідок інфляції. Для того, щоб майже задаремно вилучити у селян хліб, більшовики відмінили податкову систему, ввели продовольчу розкладку, яка важким тягарем лягла на господарства заможних селян.

Незважаючи на те, що заможні селяни були максимально обмежені в політичних правах, у можливостях розвитку свого одноосібного господарства, вони, як вважали більшовики, становили реальну загрозу радянській владі. В. Ленін висунув класове гасло, закликав знищити їх як ворожий куркульний клас. «Нещадна війна проти цих куркулів! Смерть їм! Ненависть і презирство до партій, що захищають їх: до правих есерів, меншовиків і теперішніх лівих есерів!» (Ленін 1973, с. 39).

Те, що більшовики щодо селян вдалися до насильства, всупереч налагодженню в сільському господарстві товарних відносин, пояснюється ленінськими вказівками про диктатуру, як форму і спосіб захоплення влади і побудову соціалізму. Виступаючи на конференції РСДРП(б), що мала місце у квітні 1917 р., В. Ленін наголосив, що влада рад «є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство. Насильство – знаряддя влади» (Ленін 1973, с. 341).

Безумовно, що це не випадкове визнання, не обмовка «вождя світового пролетаріату». Насилля, репресії, терор були основними і головними методами, засобами встановлення радянської системи правління більшовицької партії. Не було також випадковим її утвердження і переростання у тоталітарний режим ленінсько-сталінського ґатунку. В цьому контексті, на наш погляд, важливим є питання про залучення заможних селян до процесу відбудови сільського господарства, підвищення його продуктивності, ефективного і швидкого вирішення продовольчої проблеми, а отже і упередження кризових явищ, таких як голод, що постійно супроводжував процес встановлення радянської влади і побудову соціалізму в СРСР. При цьому, варто було б знайти прийнятну форму обкладання заможних селян податком, що дало б більше користі для держави. Та цього не сталося. Така вже сутність тоталітарного радянського режиму побудованому на насильстві, крові, смерті мільйонів громадян, переважну більшість яких склали селяни. Відмова більшовиків в самій можливості залучити заможних селян до загального процесу побудови соціалізму, поставили їх перед трагічним вибором: боротися або чекати своєї участі – розкуркулення, заслання в табори ГУЛАґу, смерті від голоду, холоду, розстрілів.

Кількість жертв у війні, розв'язаній більшовиками проти українського селянства, обраховується в багатомільйонному обчисленні. У цій війні із зрозумілих причин, була озброєна тільки одна сторона, а всі втрати, як і слід було очікувати, припали на долю іншої сторони, тобто українського селянства. Проте, довгі десятиліття комунопартійного владарювання в радянській імперії, даремні жертви, що їх зазнав український народ, особливо селянство, замовчувалися, фальсифікувалися комуністичною ідеологією. А коли деякі правдиві події і факти оприлюднювалися в зарубіжній літературі, у кремлівських ідеологів були наготові витримані в суто компартійно-ідеологічних формулюваннях пояснення, за допомогою яких жахливі дані про масове знищення селян, набирали пристойного вигляду і навіть виправдовували московську владу. На думку відомого американського історика Роберта Конквеста особливо інтенсивно створювався фальшивий образ експлуататора-«куркуля» – заможного, міцного й ненависного, від якого більшовики намагалися позбавитися будь-яким способом, як від ворога партії, прогресу й селянських мас. Насправді ж ця фігура, якщо прийняти, що вона взагалі існувала в такому вигляді, зникла ще до 1918 р., і відтоді словом «куркуль» називали селянина-власника двох- трьох корів або навіть біднішого, коли той за своїм майновим станом не дуже відрізнявся від «куркуля» (Конквест 1993, с. 8).

Ініціювання розгортання боротьби сільської бідноти проти заможних селян було важливою складовою проблеми щодо встановлення і зміцнення радянської влади. Розпалювання і загострення класових суперечностей, супроводжувалося встановленням неосяжного контролю над продовольчими ресурсами, збіжжям, технічною сировиною, результатами тяжкої праці українського заможного селянства.

Заможний селянин в образі «куркуля», проти якого решта селян мала вести класову боротьбу за встановлення радянської влади, втратив можливість лихварства, позичання селянам коштів під заставу, винаймати робочу силу. Однак він залишався лютим ворогом більшовиків. Щодо заможних селян радянська влада вдавалася до насильницьких методів боротьби, відбираючи у них власність, в першу чергу землю.

Напередодні жовтневого перевороту 1917 р. і захоплення більшовиками влади, в Україні нараховувалося близько 500 тис. заможних селянських господарств, що становило 12,2 відсотки від загальної кількості селянських господарств. Вони в середньому володіли від 6 до 12 гектарів землі, в залежності від географічних і природно-кліматичних умов. Ці господарства сконцентрували 40 відсотків посівних площ, були найпродуктивнішою силою в сільському господарстві України (Саблук 2001, с. 106–107).

Більшість господарств заможних селян фактично наближалася до господарств фермерського типу, поряд із поміщицькими, вони були важливим виробником товарної сільськогосподарської продукції. Власники цих господарств з метою підвищення їх продуктивності, впроваджували досягнення аграрної науки, користувалися порадами, рекомендаціями агрономів, ветеринарів, прагнули придбати сільськогосподарську техніку з метою розширення і зміцнення господарства, отримання хороших урожаїв, а отже і прибутків.

Більшовики вважали, що «класово ворожа» меншість, тобто заможні селяни, мали бути автоматично втягнуті в жорстоку боротьбу з рештою селянства з метою розшарування сільської спільноти, розв'язання справжньої війни між окремим прошарками селян.

Цілком очевидно, що заможний селянин – «куркуль», у тому образі, в якому його зображали більшовицькі провідники, був плодом їхньої підозрілої уяви. В. Ленін, його прихильники й послідовники витратили чимало часу, щоб у своїх виступах, працях довести існування на селі особливого «куркульського класу». «По суті, писав Роберт Конквест, ні Ленін, ні його спадкоємці так і не спромоглися дати чітке визначення: хто такі куркуль, середній і бідний селянин з точки зору соціально-економічної категорії. На запитання – що ж це таке куркуль? – Ленін роздратовано відповідав: «На місцях розберуться, хто є куркулем» (Конквест 1993, с. 28).

Насправді слово «куркуль» означало сільського лихваря, заможного господаря, котрий додатково орендував землю. Зазвичай на одне, а то й на декілька сіл припадало тільки одне куркульське господарство. Будь-який заможний селянин час від часу давав позичку, що само по собі було цілком природно. Тому куркулем називали тільки того, для кого лихварство й подібні маніпуляції ставали головним джерелом прибутків. Ленінські уявлення про селянство та процес його розшарування часто мінялися й відзначалися непослідовністю, та в одному пункті він і його прибічники залишалися непохитними – куркуль є ворогом. Ленін вважав, що куркуль, це клас багатих селян – експлуататорів, проти яких, після ліквідації поміщиків, повинна обернутися ненависть бідняків (Конквест 1993, с. 28).

Цілком очевидно, що називати підприємливого, ініціативного заможного селянина-трудівника лихварем не було жодних підстав, тому, що лихварство було заборонене радянськими законами, так само як і наймання робочої сили на період напружених сільськогосподарських робіт. Здебільшого хазяї наймали робітників на час збиральної кампанії у степових урожайних регіонах, коли зусиллями власної родини вони не встигали зібрати урожай. Захопивши владу більшовицькі очільники вважали, що заможні селяни – «куркулі» наймаючи 2–3 сезонних працівників наживалися, а отже й багатіли. Своїми декретами вони позбавили можливість продуктивних господарств вчасно зібрати урожай, в той час, коли згідно продовольчої розкладки, з останніх вимагалось вчасного і повного її виконання. Як наслідок, селяни втратили економічний інтерес до виробництва сільськогосподарської продукції. Держава недоотримувала величезну кількість хлібопродуктів, це тоді, коли їх заготівля значно зросла. Це зростання заготівлі хліба, продуктів харчування пояснюється активізацією роботи каральних органів, які брали безпосередню участь у ревізіціях, застосовуючи жорстокі примусові методи і засоби, збройну силу проти селян.

Зображення спотвореного психологічного, економічного, соціально-політичного образу заможного селянина – «куркуля» набуло особливого значення в період колективізації селянства сталінським тоталітарним режимом в кінці 1920-х – на початку 1930-х років.

З метою розпалювання протиріч і суперечностей в українському селі, а головне, ревізіції у заможних селян продовольчих ресурсів, особливо хліба, український уряд, за російським прикладом, 17 січня 1919 р. видав «Тимчасове положення про волосні і сільські комітети бідноти». Головне завдання комбідів полягало у виявленні у заможних селян продовольчих запасів, сприяння російським продовольчим військовим і робітничим загонам у їх ревізіції і вивезенні головним чином до Росії. Частину вилученого продовольства у заможних селян комбіди зали-

шали для власного споживання. Крім того, з бюджету Наркомату внутрішніх справ трьом членам організації платили заробітну плату у розмірі 300 рублів, а також 600 рублів організаційних видатків. В сумі кожен комбід коштував державі 1500 рублів на місяць. В Україні нараховувалося 34 559 сіл, в яких мали існувати комбіди. Наркомат внутрішніх справ вимагав від уряду на їх фінансування 103 677 млн рублів (Єфіменко 2008, с. 116).

Незважаючи на ці величезні витрати радянська влада оплачувала діяльність комбідів, покладала на них завдання щодо розколу українського села, розв'язання війни між різними прошарками, а головне, знищення «класових ворогів» – заможних селян «куркулів».

У спеціальній «Інструкції сільським комітетом бідноти» виданій на початку червня 1919 р. заступником наркома внутрішніх справ Власенком і наркомом продовольства Шліхтером уточнялися завдання цих політичних організацій. Наголошувалося, що комітети бідноти мають метою встановлення соціалістичного ладу на усій території України, охорону революційного порядку і організацію сільської бідноти і середнього селянства для звільнення від гніту сільських куркулів і багатіїв.

Фактично комітети бідноти підміняли радянські органи влади у сільській місцевості оскільки їх ще на той час не існувало. В інструкції були визначені, крім вище означених завдання: контроль за своєчасною і повною запашкою й обсіменінням полів, збиранням хлібів і сінокосів; організація підвезення хліба і продовольства до станцій і районних зсипних пунктів; сприяння збору ненормованих продуктів і продуктообміну; охорона революційного порядку, життя і майна громадян, комун і радянських господарств та лісів; сприяння мобілізації до червоної армії і боротьби з дезертирством; надання допомоги сім'ям добровольців і призваних до червоної армії; збором податків і недоїмок; боротьба з крадіжками, грабежами, мішечниками, спекуляцією напоями та самогоном; попередження національного розбрату, контроль за навчанням малолітніх, організація читалень, громадських їдалень, розповсюдження літератури, влаштування зборів, бесід на політичні і культурні теми; організація громадських робіт, заготівля палива, чищення залізниць від снігу, ремонт доріг, мостів і переправ, виконання усіх розпоряджень вищих органів місцевої і центральної влади (Сборник II, с. 142–144).

Цілком очевидно, що комбіди виконували невластиві політичним організаціям функції. Про це свідчить окремих пункт аналізованої інструкції: до організації сільських рад, комітетам бідноти надаються права сільських виконкомів, в силу чого останні можуть видавати накази і розпорядження на виконання декретів і постанов центральних і місцевих органів влади (Сборник II, с. 142–144).

Варто зазначити, що одним з найважливіших завдань комітетів бідноти полягало в реквізиції у заможних селян хліба, продуктів харчування й транспортування до російських міст, промислових центрів, для особового складу окупаційної червоної армії. В даному контексті, на наш погляд, варто нагадати про діяльність українського наркомату продовольства, що його за завданням В. Леніна очолив О. Шліхтер. Останній прямо заявляв, що комітети бідноти мають розшарувати українське село й нав'язати селянам принцип: продовольча політика – це теж політика диктатури пролетаріату й бідноти, продовольча політика не може відступити від основних загальних завдань радянської політики в цілому. Другим завданням, що покладається на комбіди – бути тими єдиними надійними органами, які б могли, контролюючи й перевіряючи на місцях, здійснювати завдання фактичного вилучення продовольчих надлишків у заможних селян. Комбіди повинні стати єдиним класовим оплотом проти кулацького впливу в українському селі і єдиними місцевими продовольчими органами, які забезпечать українському Наркомату продовольства найбільший успіх у хлібній заготівлі (Шліхтер 1975, с. 371).

Британський історик Джеффри Хоскінг писав, що комбіди утворювалися для розв'язання класової війни в селах, активного виявлення у заможних селян прихованих припасів і донесення про схованки продзагонам. Незабаром комбіди виродилися в сільські банди, які грабували селян заради власного збагачення, пиячили, бешкетували при підтримці влади. Самі більшовики незабаром усвідомили, що комбіди завдають більше шкоди, ніж користі, тому їх ліквідували (Хоскінг 2001, с. 68).

На думку автора, досить об'єктивну, реальну характеристику діяльності комбідівців надав, як він про себе писав «середній селянин і член партії» Н. В. Остряниця. У листі до ЦК КП(б)У у серпні 1919 р. він застерігав, що потрібно серйозну увагу звернути на організацію і діяльність комбідів по селах. Завжди і усюди до комбідів вступають вискочки, ледарі і п'яниці, які пропили в минулому свою землю, на якій вони не хотіли працювати. Абсолютна відсутність чесності, добросовісності. Про свою діяльність не дають нікому звіту, навіть сільській громаді. Вони вважають, що середнє селянство є кулацтвом, тому піддається репресіям, що застосовуються радянською владою до кулацтва: реквізиції; конфіскації; незаслужена лайка тощо.

За свідченням Н. В. Остряниці, у селах реквізиції й розподіл хліба, майна був наступним: у старанного працюючого трудівника, селянина, який має дві-три десятини землі є хліб і навіть маленький надлишок. Ці надлишки відбираються, вони вважаються кулацькими і віддаються тим хто має п'ять, шість десятин, але вони ледарі, п'яниці, якщо й не продали своєї землі, то вчасно незорали, не засіяли, хліб невродився. Тому він нічого немає й галасує: «дай мені їсти, я бідняк». Ці явища мають місце по усій Україні. Крім того, спостерігається чимало випадків, коли реквізовані речі, продукти комбідівці сплавляють, продають, пропивають (ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 40).

Цілком очевидно, що комбідівці за підтримки й заохочення влади насаджували свавілля, розбрат у сільському середовищі, розпалювали війну у сільській громаді, нацьковували бідних селян на заможних – «куркулів».

У планах забезпечення хлібом, продуктами харчування багатомільйонної червоної армії, яка окупувала Україну, населення російських міст, робітників промислових центрів, вирішальну роль мали відігравати українські заможні селяни. В. Ленін у праці розтиражованій пресою у січні 1919 р. «Всі на роботу у справі продовольства і транспорту!» наголошував, що в Україні відкриваються якнайсприятливіші перспективи у справі заготівлі хліба. Він з обнадійливим пафосом писав: «Нарешті, просто-таки величезними є надлишки хліба на Україні і Радянський уряд України пропонує нам допомогу» (Ленін 1973, с. 443).

ЦК РКП(б) 19 лютого 1919 р. ухвалив постанову, в якій пропонував уряду України розгорнути масову агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства для роз'яснення необхідності запровадження продовольчої розкладки. Постанова зобов'язувала український комісаріат продовольства визначити кількість хліба, що припадає за продрозкладкою на кожну українську губернію, повіт, волость, село. Потрібно було визначити місця для зсипання і зберігання хліба, забезпечити його охорону комітетами бідноти. У постанові вказувалося, що партійні і радянські органи повинні утворити комітети братерської допомоги радянській Росії (Ленін 1973, с. 599).

У додатку до згадуваної постанови В. Ленін визначив кількість хліба, що його повинні були здати українські заможні селяни. «Даючи таку директиву ЦК РКП(б) пропонує керуватися встановленим принципом: з бідних селян нічого, з середняка помірно, з багатого – багато. Надлишок радимо визначити максимальний, наприклад, 500 мільйонів пудів на всій Україні» (Ленін 1973, с. 498).

На наш погляд, ця фантастична цифра щодо хлібних ресурсів в Україні була взята «вождем світової революції», як кажуть «з потолка». Вона лягала важким тягарем на плечі «багатого», на думку більшовиків, українського селянства. В. Ленін та його більшовицькі однопдумці в Україні не зважали на той очевидний факт, що в роки Першої світової війни та більшовицької революції українське сільське господарство зазнало величезних руйнувань. Селянство змушене було забезпечувати хлібом, продовольством російські армії, що дислокувалися в Україні, населення міст, промислових робітників. Більшовики, захопивши владу, своєю безглуздою аграрною політикою завдали непоправної шкоди сільському господарству, загостривши продовольчу кризу.

Відомий аграрій, заступник наркома землеробства України В. Качинський об'єктивно показав процес знищення селянського землеволодіння. Він писав, що більшовики виступили не тільки з програмою ліквідації поміщицького землеволодіння. Конфіскація земельної власності була проведена в усіх, так званих, нетрудових землекористувачів, в тому числі й заможних селян – «куркулів». Цей процес набрав в Україні особливої гостроти щодо земельних власників – заможних селян, яких радянська влада вважала своїм класовим ворогом. Насправді, як зазначав В. Качинський, ці селяни – господарі, за більшовицьким визначенням «куркулі», являли собою дійсно стабільний зразок міцного селянина – хлібороба, продуктивного виробника сільськогосподарської продукції. Заможні селяни відігравали вагомий роль в суспільно-політичному житті сільської спільноти. Для радянської влади після поміщиків, вони становили реальну загрозу своєю незалежністю, протестували проти будь якого контролю з боку держави. Тому боротьба влади із заможним селянством набрала радикальних форм і проходила з великим напруженням.

Важливим є свідчення В. Качинського в тому, що загостренню боротьби, застосуванню насильницьких, примусових, збройних методів і засобів проти заможного селянства сприяло утворення комітетів бідноти. Вони отримали вказівку більшовицьких провідників розгорнути нещадну боротьбу з «куркульською контрреволюцією», реквізувати у заможного селянства хліб, продукти харчування і відправити все до російських міст і промислових центрів (Качинський 1922, с. 44).

Питання щодо заготівлі хліба, продовольства у заможних селян обговорювалося на Третньому з'їзді комуністичної партії України, що мав місце 1–6 березня 1919 р. Наркомом продовольства України О. Шліхтер, поділився досвідом вирішення продовольчого питання в Росії,

де він до цього обіймав аналогічну посаду. Його пропозиції лягли в основу резолюції ухваленій делегатами з'їзду. Наголошувалося на необхідності запозичення російського досвіду де була встановлена державна монополія на хліб, продовольчі товари. Скасовувалася вільна торгівля продуктами сільськогосподарського виробництва. Вся відповідальність за вирішення продовольчого питання, заготівлю, вивезення хліба до Росії покладалася на український Наркомат продовольства. Резолюція наголошувала, що у боротьбі за хліб із заможним селянством – «куркулями», необхідно застосовувати принципи, методи і засоби характерні для «воєнного комунізму». При розподілі вилученого в українських селян хліба, продуктів харчування якомога більшу частину відправляти до Росії (Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1976, с. 46).

Варто зауважити, що більш відвертим, агресивним був виступ О. Шліхтера на Третньому всеукраїнському з'їзді рад (6–10 березня 1919 р.). Він розкрив методи, засоби, з допомогою яких в українських селян вилучався хліб, продовольство за так званими твердими цінами, майже задарма, тому, що рублі втратили свою ринкову вагу. О. Шліхтер зауважив, що український Наркомат продовольства має вирішити найбільш гостре, найбільш важке і найбільш термінове питання – викачати в українських селян якомога більше хліба у можливо короткі строки. При цьому, він наголосив, що боротьба за хліб, продовольство будується на класовому принципі. Класовим ворогом є українське «куркульство», тобто заможне селянство. Ми повинні прямо і ясно сказати, що у боротьбі з «куркулями» усі методи і засоби дозволені. Якщо потрібно у них вилучити продовольство – будемо вилучати, якщо потрібно зовсім задушити будемо душити (Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.) Стенографічний звіт 1932, с. 111–114, 117–118).

Прагнучи негайно змусити український уряд заготувати для Росії якомога більше хліба, продовольства ЦК РКП(б) 11 березня 1919 р. надіслав телеграму, вказавши якою має бути продовольча політика ЦК КП(б) України. Уряд не повинен втручатися в діяльність Наркомпроду, який є єдиним органом, що має право розпоряджатися всіма продовольчими ресурсами України. Московський уряд зобов'язав український Наркомпрод зібрати у селян і доправити до Росії до 1 червня 1919 р. 50 млн пудів хліба. На телеграмі містилася резолюція: «Затверджено 11.III. в бюро ЦК РКП, як директива для Української РКП і для Українського Радянського уряду, 11.III.1919 р. Ленін» (Ленін 1973, с. 600).

Виконуючи вказівки, розпорядження, накази з Москви Раднарком України 12 квітня 1919 р. видав декрет «Про розкладку надлишків врожаю 1918 р. і попередніх років». В декреті йшлося про обов'язкову і негайну розкладку на заможних селян усіх губерній України продовольчого і насіннєвого зерна, фуражу, що підлягали відчуженню у селян і здачі державі. Незданий своєчасно хліб, продовольство згідно розкладки, реквізувався у селян продовольчими загонами без будь-якої компенсації (Андрощук, Баран, Блануца 2006, с. 571).

Варто зауважити, що вилучаючи в заможного сільського прошарку хлібні, продовольчі ресурси російські робітничі, військової загонами не дотримувалися вказівок щодо недоторканості майна малоземельних, середняків, сільських ремісників. Для експропріаторів всі вони були ворогами радянської влади. З цього приводу досить влучно висловився відомий аграрій, працівник Наркомату земельних справ Г. Клунний. Коли селяни виявляли незадоволення агентами радянської влади, які відбирали у них продовольчі запаси, то в цьому незадоволенні звинувачували куркулів. Побачивши, що незадоволення виявляє біднота вирішили, що біднотою керують куркулі. Переконавшись, що незадоволення селянством не керують куркулі, пояснили це куркульською психологією (Клунний 1921, с. 39).

Цілком очевидно, щоб замаскувати грабіжництво так званих дрібних власників, або за лєнінською термінологією «дрібну буржуазію» і виправдати насильницьку, примусову діяльність продзагонів, більшовицькі ідеологи вигадали термін «підкуркульники», наділивши ним вище згадані прошарки сільського населення.

В даному контексті варто зауважити, що насильницькі, примусові методи, застосування зброї проти селян з метою вилучення хліба, продуктів харчування приводили до повстань проти радянської влади, в яких приймали участь усі стани сільського населення. Ситуацію погіршувала заборона вільної торгівлі продуктами сільськогосподарського виробництва. Це негативно впливало на зміцнення селянського господарства, неможливість придбати селянам техніку, реманент, промислові товари, речі повсякденного вжитку. Для виконання завдань більшовицького центру щодо заготівлі продовольства, в села України прибували робітничі загонами з російських міст і промислових центрів. На липень 1919 р. в українських селах діяло 48 таких загонів, які за допомоги членів комбідів виявляли у селян хліб, продовольство, змушували їх здавати за твердими державними цінами, за рублі, що втратили свою купівельну спроможність

внаслідок інфляції. У випадку відмови селян задешево віддавати результати своєї тяжкої праці, продзагони застосовували примусові методи, зброю, конфісковували хліб, продукти харчування. Комбіди отримували вагому частку вилученого у селян продовольства, не бажаючи вести власне господарство. Цим самим більшовицькі очільники розпалювали класову боротьбу, як важливу умову встановлення і зміцнення радянської тоталітарної влади в українському селі.

В архівосховищах, в опублікованих виданнях є чимало свідчень про селянські заворушення, збройні повстання з метою захисту своєї власності проти збройних продзагонів, військ, які грабували селян з метою заготівлі і відправки хліба, продовольства до Росії. Весною 1919 р. до ЦК КП(б)У надходили агентурні дані з повітів Київської губернії про повстання селян проти насильницької реквізиції хліба, продовольства збройними продовольчими загонами. На території Гостомельського і Макарівського повітів селяни захищаючись від пограбувань продзагонами, вступили з ними в бої, знищили радянські органи влади. Між Фастовом і Васильковим діяло селянське повстанське угруповання чисельністю до 8 тис. чоловік, місцеве населення надавало повстанцям всляку допомогу. У Ковалівській, Кожанській, Вагринівській, Кабенській, Ксаверівській, Трипільській, Вишнецькій волостях озброєні селяни виступили проти радянської влади. У Бородянському повіті внаслідок масових безчинств червоноармійців, селяни взяли за зброю. У Білоцерківському повіті діяв селянський озброєний загін чисельністю 400–600 чоловік. У Звенигородському повіті настрій у селян антирадянський, вони чекають повернення Петлюри (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 5–6).

Повстанські збройні виступи селян спостерігалися по усій Україні. Владні органи зазвичай характеризували їх «куркульсько-бандитськими», всупереч тому, що в них брали участь усі селянські прошарки. Вони загрожували існуванню радянської влади, яка кинула проти повсталих регулярну армію. Особливо важливо було ліквідувати селянські повстання у зв'язку з необхідністю збору урожаю в Україні влітку 1919 р. Московський більшовицький уряд вимагав від українських партійно-владних органів забезпечити збір урожаю. Це було важливо для забезпечення продовольством українських міст, підприємств, але значна частка хліба, продуктів харчування мала відправлятися до Росії. Лише для 12-ої і 14-ої окупаційних російських армій необхідно було виділити 20 відсотків зібраного урожаю (ЦДАВО України, ф. 27, оп. 1, спр. 17, арк. 28).

Нарком землеробства України В. Мецнеряков і завідувачка колективними господарствами М. Скрипник у телеграмі від 5 липня 1919 р. до земвідділів, комбідів, комун, скаржилися, що українські селяни вкрай неохоче і мало дають хліба продзагонам. Урядовці переконували членів цих організацій вплинути на селян, забезпечити збір урожаю на полях колективних господарств. Наголошувалося на необхідність заготівлі насінневого матеріалу для посівної озимими хлібами.

На наш погляд, прикметною щодо примусового визиску, збору урожаю, заготівлі продовольства в господарствах заможних селян була нарада 5 серпня 1919 р. в Харкові під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. В нараді приймали участь керівники українських партійних і урядових органів, представники командування від окупаційної червоної армії, російського Наркомпроду, профспілок. Обговорювалося питання щодо організації російських робітничих продзагонів, їх розквартирування в селах України. Прийнято рішення: доручити наркому продовольства О. Шліхтеру з допомогою озброєних загонів заготувати в українських селян і відправити до Росії два ешелони з хлібом; зобов'язати Всеросійське бюро профспілок впродовж трьох днів організувати озброєний загін у складі 400 чоловік для заготівлі в українських селян і вивезти до російських міст хлібопродукти. Губернські продовольчі комітети отримували виключне право щодо заготівлі для продзагонів продуктів харчування. До розподільчих продовольчих пунктів надсилалися робітничі інспекції і представники фабрично-заводських комітетів. Їм надавалося завдання щодо контролю за розподілом заготовленого в українських селян хліба, продуктів харчування серед населення і робітників (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 11, арк. 1).

Ухвалення і втілення в життя партійних рішень однозначно свідчило про те, що українські заможні селяни, основні продуценти продуктів харчування не розпоряджались результатами своєї тяжкої праці. Вони не могли отримати від держави допомоги реманентом, технікою, промисловими товарами, речами повсякденного вжитку.

Намагаючись будь-яким чином захистити свою власність: майно, збіжжя, худобу, реманент від пограбувань, зменшити навантаження продрозкладки на господарства заможних селян, останні вдалися до розподілу подвірної власності, земельних наділів між членами родини. Зазвичай це були багатосімейні родини, які своєю працею досягли благополуччя, лише іноді вдавалися до послуг найманих робітників. Батьки виділяли своїх одружених синів в окремі господарства, ділилися з ними господарськими будівлями, насіннєвим зерном, хлібними припасами,

худобою, реманентом. Поділ великих господарств заможних селян сприяв тому, що їх кількість значно зменшилася, натомість збільшилася кількість дрібних селянських господарств.

Зменшення кількості великих продуктивних господарств заможних селян стало вагомою причиною погіршення продовольчого забезпечення населення міст, робітників промислових підприємств, величезної армії. Оскільки вирощений урожай майже задарма рекувізувався радянською владою, селянські господарства підприємницького типу свідомо зменшували засівання своїх посівних площ, сіяли лише для прогонування власної родини.

Відомий британський дослідник Едвард Карр з цього приводу писав, що від селянина вимагалося віддати все, що перевищувало встановлені навантаження владою потреби його родини. Це було для селянина неприйнятним, тому він чинив опір. Примусова рекувізіція у так званого куркуля хліба, продуктів харчування викликала їх приховування, а також небажання сіяти більше, ніж це було необхідно для прогонування своєї родини (Карр 1990, с. 524, с. 539).

Варто зазначити, що селяни зменшували посіви площ не лише злакових, а також і технічних культур, сировину яких потребували промислові підприємства. Скорочення посівних площ господарствами негативно впливало на продуктивність сільського господарства в цілому. Зникнення поміщицьких, великих міцних селянських господарств, розшарування села зусиллями більшовицької партії і радянської влади, сприяли зменшенню і навіть зникненню сільського населення – сільських робітників, за радянською термінологією, сільського пролетаріату. Їх наявність було важливою складовою сільськогосподарського виробництва. Це були ремісники, робітники переробних підприємств, перевізники, будівельники, ковалі тощо. Частина селян жила за рахунок найманства в поміщицьких і великих селянських господарствах, без яких останні не могли обійтися в процесі проведення сільськогосподарських робіт.

Окупація України влітку 1919 р. армією А. Денікіна, спроби реставрації поміщицького землеволодіння змусили селянство підтримати радянську владу. Селянські повстанські загони внесли значний вклад в розгром денікінських військ. Однак повернення більшовицького врядування нічого не змінило у відносинах влади і заможного селянства. Посилювалися вимоги московського партійного центру до ЦК КП(б) України щодо відправки хліба, продовольства до Росії. Уряд і ЦК КП(б) України у свою чергу тиснули на губернські партійні комітети і виконавчі органи влади щодо заготівлі продовольства і відправки до Росії. У грудні 1919 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь і голова ВУЦВК Г. Петровський по прямому проводу наказали Чернігівському губпарткому і губвиконкому напружити усі сили, натиснути на продовольчі органи, активізувати заготівлю у заможних селян і відправляти до російських міст щодня по 3 вагони хліба, продовольства. Урядовці вимагали максимально урізати власні потреби, щодня доповідати про хід заготівлі і завантаження вагонів продуктами харчування з наступним транспортуванням до Росії (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 26, арк. 186).

Подібні вказівки, накази, директиви отримували від центральних партійних і урядових органів губернські, повітові, волосні партійні і радянські владні структури всієї України.

У директивах, постановах московського більшовицького центру, підтримуваних українськими партійними і радянськими органами тиражувався міф, фактично відверта неправда про те, що в українському селі малоземельне, бідне селянство знаходилося під політичною і морально-психологічною диктатурою куркулів, тобто заможних селян. В той же час, проти заможного селянства більшовицькі провідники нацьковували бідніший прошарок односельців, прагнучи розшарувати сільську спільноту.

В опублікованому українським урядом 20 січня 1920 р. положенні «Про основні початки організації земельної справи на Україні» передбачалася передача бідним селянам посівних площ заможних селян й обмеження їхнього землеволодіння. Покладаючи на заможне селянство завдання щодо забезпечення хлібом, продовольством населення переважно російських міст, промислових центрів, армії, більшовики в той же час, позбавляли його права володіти необхідною кількістю землі для раціонального ведення господарства (Ганжа 2000, с. 34).

З цього приводу італійський дослідник Джузеппе Боффа писав, що аграрна революція в Росії відзначалася крайнім радикалізмом. Сама по собі вона не вирішила та й не могла вирішити усіх проблем селянства. Більшовики ініціювали так званий «чорний переділ», внаслідок якого в одних селян дещо збільшився земельний наділ, в інших груп сільського населення приріст наділів був незначним. А головне, зник цілий клас поміщиків, який посідав в сільськогосподарському виробництві досить вагоме місце. Конфіскація землі проводилася також у «куркулів» – заможних селян. Їхні господарства відзначалися своєю продуктивністю, селяни-заможники були активними в місцевому самоврядуванні, вони користувалися значним авторитетом серед

селян. Більшовицькі організації поступово вкорінювалися в селі, витісняли представників інших партій, намагалися добитися підтримки селянства (Боффа 1990, с. 70).

З метою запобігання зростаючих негативних настроїв робітників, населення міст через нестачу харчів, Раднарком УСРР, за наказом з Москви, 26 лютого 1920 р., видав «Закон про хлібну розкладку». Розкладка, затверджена в обсязі 160 млн пудів, лягала на плечі селян, які мали понад три десятини посівної площі. Безумовно, що це були більш-менш забезпечені сільські господарі, за радянськими мірками заможні селяни – «куркулі». В законі містилося роз'яснення: якщо останні не виконають до першого строку (7 березня 1920 р.) тридцяти відсотків від запланованої розкладки, то значить, що вони не виконують своїх зобов'язань перед радянською державою. Згідно закону волосні ревкоми, виконкоми мали негайно послати своїх уповноважених на кожен зсипний пункт, а продовольчим органам наказувалось негайно приступити до виконання продрозкладки (Закон о хлебной разверстке 1920, с. 13–15).

Тоді ж до селян звернувся нарком продовольства М. Владіміров. Він закликав малоімущих, бідних селян, сільський пролетаріат розгорнути проти заможних – «куркулів» нещадну боротьбу, примусити їх вчасно і повністю виконати розкладку. Потрібно розірвати будь-які зв'язки з «куркулями», виявляти схованки хліба, продовольства, вказувати продзагонам. Ті селяни, які вчасно виконують розкладку, а також і ті, які допомагають у її виконанні, в першу чергу отримують промислові товари, що їх виробляють робітники на заводах (Владіміров 1920, с. 8–9).

Це була демагогічна обіцянка М. Владімірова, оскільки промислові підприємства здебільшого стояли, а залишки промислових товарів, речі повсякденного вжитку були обміняні ще раніше за хліб у російських селян.

В цілому зміст аналізованого закону, заклики наркома продовольства М. Владімірова односторонньо свідчать про те, що вони скеровувалися проти міцних, продуктивних господарств, фактично фермерського типу, здатних виробляти потрібну сільськогосподарську продукцію, подолати продовольчу кризу загострену недолюгою економічною політикою більшовиків в сільському господарстві.

Більшовицькі провідники намагаючись зміцнити позиції партії в українському селі, прагнули завоювати на свій бік малоімущі, пролетаризовані селянські маси, розв'язати війну з їхньою допомогою проти заможного селянства. Про це йшлося на Четвертій конференції КП(б)У (17–23 березня 1920 р.). У виступах партійних, радянських урядовців, в резолюціях ухвалених учасниками конференції зазначалося, що продовольче питання є одним з головних у діяльності партії, уряду, наркомпроду, продовольчих заготівельних загонів. Проблема його вирішення полягає в тому, що на перешкоді стоять повстання нібито очолювані заможним селянством – «куркулями», які стали фактично владою на селі. Наголошувалося, що встановлення справжньої робітничо-селянської влади неможливе знищенням «диктатури куркуля». Класову боротьбу необхідно розгорнути в кожному повіті, волості, селі, хуторі.

Комітет бідноти, на які українські владні органи покладали великі сподівання, не змогли до кінці виконати свою роль у «розкуркуленні» заможного селянства. Зрівняльний розподіл землі істотно скоротив малоземельний, безземельний прошарок села. Отримавши землю ці селяни займалися сільськогосподарським виробництвом. Комбіди наштовхнулися на опір значної частини сільського населення, втратили авторитет і свою вагу в сільському середовищі. Вони проіснували до окупації України денікінськими військами влітку 1919 р.

Посилення продовольчої кризи, необхідність реквізиції хлібних припасів, продовольства у заможних селян, примусили українських більшовиків, під тиском кремлівського партійного центру, Раднаркому, очолюваного В. Леніном, активізувати війну між різними прошарками селян. Цьому мала сприяти селянська організація, яка об'єднала бідне селянство, воно повинно було виступити проти заможного «куркульського» прошарку. На згадуваній четвертій партійній конференції склалася дискусія з питання про політичну роботу в українському селі. Ряд делегатів виступили проти відновлення комітетів бідноти, які представляли лише 15 % українських селян. Голова ВУЦВК Г. Петровський заявив, що на відміну від сільських рад, які обиралися усіма селянами, комбіди призначалися, що викликало їх несприйняття і ворожнечу.

Завідувач відділу по роботі серед селян О. Шліхтер запропонував конференції тези щодо розгортання партійної роботи в українському селі: 1. Розшарування села, як засіб зміцнення радянської влади визнається невідкладним наступним завданням біжучого моменту; 2. Розшарування села може бути здійснене лише за допомогою організації комітетів сільськогосподарських робітників і спілок сільської бідноти на платформі охорони земельних і продовольчих інтересів бідних прошарків села; 3. Для здійснення вказаних завдань при ЦК КП(б)У утворюється відділ роботи в селі з мережею підпорядкованих йому місцевих відділів при губернських

і повітових партійних комітетах; 4. Визнається принципово необхідним доручити виконання партійної роботи на місцях товаришам переважно із середовища місцевих селян; 5. Загальний план роботи в селі, її форми і методи доручається накреслити і втілити в життя ЦК КП(б)У (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 57).

В процесі обговорення тез запропонованих О. Шліхтером було зауважено, що у своїй діяльності колишні комітети бідноти спиралися на бідний прошарок села, ігнорувалися інтереси середнього селянства. Свого часу В. Ленін наголошував, що радянська влада в Україні повинна завоювати довіру не лише з боку селянської бідноти, але і широких прошарків середнього селянства, яке своїми дійсними інтересами тісно пов'язане з радянською владою. У рішенні ухваленому конференцією було змінено назву організації, замість селянських спілок пропонувався утворити комітети незаможних селян (комнезами). До складу комнезамів включати середняків, які спільно з бідним прошарком селян сприятимуть розгортанню боротьби проти заможних – «куркулів» і в такий спосіб створять сприятливий ґрунт для поширення більшовицької диктатури серед селянських мас (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 52, арк. 4).

Нарком землеробства Д. Мануїльський видрукував «Порадник волосного організатора радянської влади», який масово поширювали серед селянства більшовицькі агітатори-пропагандисти. Їх основним завданням було встановлення і зміцнення радянською влади в українському селі. З цією метою більшовицька партія мобілізувала робітників, більшістю з російських підприємств. Їх було кинуте в українські села з метою розшарування селянства, виокремити із селянських мас класу, який би міг стати провідником економічної і політичної диктатури пролетаріату і на яких можна було б стертися при побудові радянського соціалізму. Агітатори повинні переконувати селян щодо масового вступу до комнезамів. Партія більшовиків у боротьбі за радянську владу повинна спиратися на комнезами з тим, щоб подолати усі перешкоди на шляху до завоювання села. Необхідно усіма можливими методами і засобами загострювати боротьбу сільської бідноти проти заможної, куркульської частини села (Мануїльський 1920, с. 4, 25).

Цьому завданню має послугувати закон «Про комітети незаможних селян» виданий 9 травня 1920 р. Закон, на думку Д. Мануїльського, мав сприяти розгортанню жорсткої класової війни сільської бідноти проти заможної «куркульської» частини села. Для виконання завдань щодо ревізиції у заможних селян хліба, продовольства партія більшовиків повинна активізувати мобілізацію робітників промислових центрів для боротьби із заможним селянством, розшарувати сільську спільноту на окремі групи і класи.

Д. Мануїльський змушений був визнати, що всі радикальні кроки щодо придушення опору заможників, більшовики вживають через те, що перед окупаційною червоною армією, промисловим робітництвом, населенням російських міст страшенною примарою нависає голод. Тому комітети незаможних селян повинні об'єднати сільську бідноту, напівпролетарів, повести їх на боротьбу проти заможних земельних власників, ревізувати у них продукти сільськогосподарського виробництва, в першу чергу хліб. Вони мали б також сприяти реальному усупільненню сільського господарства, поширенню комуністичних ідеалів серед сільського населення (Мануїльський 1920, с. 29–30).

Про роль комітетів незаможних селян у виконанні селянами продрозкладки акцентувалося на Четвертому всеукраїнському з'їзді рад, що мав місце 16–20 травня 1920 р. В резолюції ухваленій делегатами з'їзду «Про продовольче питання» наголошувалося, що при встановленні продрозкладки основний тягар щодо її виконання покласти на «куркулів» – заможний клас села. При цьому спиратися на комітети незаможних селян, зміцнити продовольчі органи політичними працівниками, свідомими робітниками. Лише таким чином продоргани зуміють використати продрозкладку в політичних інтересах радянської влади, перешкодити куркулям настроїти проти неї українських селян (Четвертый Всеукраинский съезд Советов (16–20 мая 1920 г.) 1960, с. 73).

Про становище в українському селі, політику більшовиків, що негативно впливала на відбудову, розвиток сільського господарства, підвищення його продуктивності йшлося на П'ятій конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.). Делегати конференції з'ясували причини кризи в сільському господарстві республіки. У резолюції прийнятій учасниками конференції міститься розлогий аналіз перебігу так званої аграрної революції та її наслідків в Україні. Зрівняльна революція на селі здійснена спочатку всією масою селянства проти поміщиків і продовжена незабаром незаможними селянами проти заможних – «куркульських» груп українського села, привела до зникнення великих поміщицьких продуктивних, культурних господарств, які мали велику виробничу цінність. Це сприяло масовому розпорощенню крупного землеволодіння на дрібні селянські наділи, що понизило продуктивність усього сільського господарства.

Положення резолюції підтверджують наш висновок про те, що українське селянство змушене було із зброєю в руках захищати свою власність, вироблену тяжкою працею сільськогосподарську продукцію від реквізиції робітничими і червоноармійськими збройними загонами. Про масовість селянських повстань свідчить резолюція «Бандитизм і боротьба з ним» ухвалена учасниками конференції. Варто зазначити, що фальсифікуючи події, партійно-радянські органи збройних опір українських селян, всупереч правді, намагалися маскувати терміном «бандитизм». Його організатором, мовляв, виступали сільські куркулі, вони ж заможні селяни, які нібито не бажали ділитися з державою хлібом. Однак, делегати партійної конференції змушені були визнати, що «бандитизм» є «повстанням єдиного політичного села проти робітничого і комуністичного міста».

Резолюція закликала партійні, радянські центральні і місцеві органи мобілізуватися з метою розшарування українського села, провести класову продовольчу політику, розгорнути політичну боротьбу комнезамів щодо перерозподілу земельних і продовольчих ресурсів в сільському середовищі. Це сприятиме видозміні соціальної природи «бандитизму», допоможе ізолювати декласованих, пролетаризованих елементів, які приймають участь у боротьбі з радянською владою. Заходи покарання за участь у повстаннях мусять бути узгоджені з більшовицькою класовою політикою на селі. Однією з важливих умов перемоги над сільськими повстанцями має бути роззброєння «куркульських елементів» села з одночасним озброєнням сільських комуністів і найбільш випробуваних незаможних селян. (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1976, т. 1, с. 12–15).

Якщо об'єктивно і неупереджено оцінювати діяльність українських партійних і урядових структур, то вони на вимоги російської більшовицької партії і під її жорстоким контролем, узаконили пограбування українського селянства шляхом запровадження примусової продовольчої розкладки. Насильство, наруга над українським селянством, а фактично, над усім українським народом, здійснювалися шляхом масового залучення озброєних продовольчих загонів, російських регулярних окупаційних військ, яких необхідно було утримувати за рахунок продовольства українських селян. У відповідь українське селянство стало на захист своїх соціальних і національних інтересів. Це була фактично оборонна війна проти економічної експансії окупаційної російської радянської влади та українських комуно-партійних і урядових органів, які прислужували російським більшовикам всупереч національним інтересам власного народу.

Цілком очевидно, що під гаслом боротьби з нібито «контрреволюційним» заможним українським селянством – «куркулями», більшовики нещадно знищували найбільш свідомих, працьовитих, підприємливих сільських господарів, які не бажали перетворюватися на залежних від держави злиднених сільських пролетарів. Вони виборювали своє право на вільну працю, на власну землю, на вироблену сільськогосподарську продукцію, яку хотіли реалізувати за вигідними цінами з метою розширення господарства, підвищення його продуктивності.

Термін «куркуль» використовувався більшовиками як політичний жупел у боротьбі із заможним, середнім, а також і незаможним селянством. Абсурдність ситуації полягала в тому, що отримавши землю, бідняки, малоземельні селяни своєю працею долали бідність, вибивалися в середняки. Останні, поступово власною ініціативою, підприємливістю, тяжкою працею, нажитими статками поступово дорівнювалися до заможних селян. Ось тут вони, за визначенням більшовицької класової доктрини ставали «куркулями», ворогами радянської влади.

З цього приводу, на наш погляд, варто навести твердження наркома земельних справ Д. Мануїльського. Зокрема він стверджував, що в 1920 році вже не можна зустріти «ідеального» бідняка. На сільських сходах і зібраннях часто можна побачити бідняків, які найбільше виступають проти комуни, вони свою ненависть направляють проти радянської влади. Всупереч твердженню більшовицьких функціонерів про те, що проти радянської влади повстали лише заможні селяни – «куркулі», Д. Мануїльський змушений був визначити, що в «бандитських» (повстанських – авт.) загонах бідні селяни складають досить велику кількість, в той час, як вони могли б стати опорою радянської влади. Повстанські загони, на думку Д. Мануїльського, це свого роду професійні спілки сільської бідноти, які не підлягають жодному впливу радянської влади (Мануїльський 1920, с. 12).

На наш погляд, з цього приводу обґрунтованими є міркування Роберта Конквеста. Більшовики, пише він, у своїй політиці щодо селян, часто опинялися у двозначній ситуації. З одного боку, суто економічні потреби вимагали розвитку сільського господарства, а отже й усіякого заохочення селянина – високопродуктивного виробника. З іншого боку, політичні міркування й доктринальні настанови примушували більшовиків убачати в цьому виробникові «класового ворога» й покладатися у своїй селянській політиці на непродуктивні елементи. Додержуватися

«класової чистоти» було дуже важко, оскільки після надання допомоги «незаможникові» він уже переставав бути таким, а «безземельний селянин», діставши земельний наділ, теж переходив в іншу категорію. Що ж до «середняків», то в міру нагромадження статків він автоматично перетворювався в очах комуністів на «куркуля», тобто заможного селянина (Конквест 1993, с. 70).

Продовольча криза, в якій опинилися радянська влада, збройний опір селянства грабіжницькій політиці більшовиків, змусили наприкінці 1920 р. дещо призупинити наступ на заможного селянина – «куркуля», як на класового ворога. На цей прошарок селян покладалися сподівання у справі відбудови сільського господарства, виходу з продовольчої кризи. Очільник російських більшовиків В. Ленін почав задумуватися у необхідності зміни політики щодо відбудови господарського комплексу, налагодження сільськогосподарського виробництва. На десятому з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. він змушений був визнати, що радянський режим прямує до загибелі, тому погодився тимчасово відмовитися від спроби комунізувати село, прагнучи водночас використати передишку для зміцнення політичної влади більшовицької партії. Була оголошена нова економічна політика, за часів якої дещо змінилося соціально-політичне становище українського селянства. Разом з тим, більшовики не відмовилися від політики колективізації сільського господарства. Заможне селянство залишалося класовим ворогом радянського тоталітарного режиму. Вони, як в цілому і всі українські селяни, були піддані жорстоким репресіям у період колективізації сталінською адміністративно-командною системою.

Отже, в період існування радянської тоталітарної імперії українське селянство відчувало на собі антигуманну сутність політики комуністичного урядування. Особливим драматизмом відзначається період так званого «воєнного комунізму» встановленого більшовиками після захоплення ними влади в 1917 р. Реформування сільськогосподарського виробництва супроводжувалося насиллям щодо поміщицького землеволодіння. Наступною була черга заможного селянства – «куркуля» проти якого більшовицькі очільники розгорнули «класову» війну, як ворога радянської влади. Це в той час, коли внаслідок війни і революції сільське господарство зазнало величезної руйнації. Саме заможні, працьовиті українські селяни були здатні продукувати необхідну кількість продуктів сільськогосподарського виробництва. Провідник більшовиків В. Ленін та його прихильники й послідовники в Україні, сподівалися на продуктивну сільськогосподарську діяльність малоземельної, безземельної частини сільського населення, яке не мало ресурсів для організації сільськогосподарського виробництва. Внаслідок такої політики більшовицького владарювання загострилась продовольча криза. Її вирішення більшовики сподівалися за рахунок обкладання продовольчою розкладкою заможного селянства, зробивши ставку не на виробництво, а на розподіл результатів селянської праці. В той же час, вони ініціювали боротьбу малоімущих, пролетаризованих селян проти заможного селянства. Більшовики знищували у підприємливого заможного селянина почуття господаря власної землі, зарахувавши його до злісного експлуататора – багатія, що нібито нажив свої статки за рахунок чужої праці.

Процес «розкуркулення» заможних селян, що започаткували більшовики, захопивши владу, був остаточно завершений сталінським тоталітарним режимом наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Комплексний аналіз архівних джерел, досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів, дозволив зробити спробу об'єктивного, неупередженого бачення історії українського заможного селянства в період більшовицького «воєнного комунізму».

Список джерел і літератури

- 1919, Сборник II декретов, инструкций, правил, положений, постановлений и вообще циркулярных распоряжений по Народному Комиссариату земледелия Украины. Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры.
- 1920, О хлебной разверстке (закон). Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины № 23 (11–31 августа 1920 г.). Харьков: Укриздат.
- 1932, Третій Всеукраїнський з'їзд рад (6–10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. Харків: Всеукрвидав.
- 1960, Четвертый Всеукраинский съезд Советов (16–20 мая 1920 г.). Харьков: Прапор.
- 1976, Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. Київ: Політвидав. України.
- ВЛАДИМИРОВ, М., 1920, Украинские крестьяне и продовольственный вопрос. Екатеринослав: Всеукриздат.
- ГАНЖА, О. І., 2000, Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). Київ: Ін-т історії України НАН України.

- ЄФІМЕНКО, Г., 2008, Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України.
- КАРР ЭДВАРД, 1990, История Советской России. Кн. 1: Т. 1–2. Большевицкая революция. 1917–1923 гг. Пер. с англ., предис. Ненарокова А. П. Москва: Прогресс.
- КАЧИНСКИЙ, В., 1922, Очерки аграрной революции на Украине. Уравнительный раздел земли. Вып. 1. Харьков: Держвидав України.
- КЛУННИЙ, Г., 1921, До питання про земельну політику на Україні. В дискусійному порядку. До членів партії К.П.Б.У. Київ: Держвидав України.
- КОНКВЕСТ РОБЕРТ, 1993, Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. Київ: Либідь.
- ЛАЗУРЕНКО, В. М., 2003, Заможне селянство України в умовах непу. Черкаси: «Відлуння-Плюс».
- ЛЕНІН, В. І., 1973, Всі на роботу у справі продовольства і транспорту! Повне зібрання творів. Т. 31. Київ: Політвидав України.
- ЛЕНІН, В. І., 1973, Товариші робітники! Ідемо в останній рішучій бій! Повне зібрання творів. Т. 37. Київ: Політвидав України.
- ЛЕНІН, В. І., 1973, Примітка. Повне зібрання творів. Т. 37. Київ: Політвидав України.
- ЛЕНІН, В. І., 1973, Сьома (квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б). Доповідь про поточний момент 24 квітня (7 травня). Протокольний запис. Повне зібрання творів. Т. 31. Київ: Політвидав України.
- ЛЕНІН, В. І., 1973, Цінні признання Питирима Сорокіна. Повне зібрання творів. Т. 37. Київ: Політвидав України.
- МАНУЇЛЬСЬКИЙ, Д., 1920, Порадник волосному організатору Радянської влади. З додатком відповідного законодавства. Харків: Всеукрвидав.
- САБЛУК, П. Т., 2001, Аграрна економіка і політика в Україні. Підсумки минулого та погляд у майбутнє. У 3-х т. Т. 1. Економіка періоду диктатури пролетаріату. Київ: Аграрна наука.
- ХОСКИНГ ЖЕФРИ, 2001, История Советского Союза: 1917–1991. Пер. с англ. Смоленск: Русич.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 27, оп. 1, спр. 17.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20, спр. 11.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20, спр. 26.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20, спр. 35.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20, спр. 52.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20, спр. 57.

References

- 1919, Sbornik II dekretov, instruktsii, pravil, polozhenii, postanovlenii i voobsche tsirkuliarnykh rasporyazhenii po Narodnomu Komissariatu zemledeliia Ukrainy [Collection of II decrees, instructions, rules, regulations, orders and generally circular orders of the People's Commissariat of Agriculture of Ukraine]. Kiev: Tip. Kievopecherskoi Lavry. [In Russian].
- 1920, O hlebnoi razverstke (zakon). Sobranie Uzakonenii i Rasporyazhenii Raboche-Krestianskogo pravitelstva Ukrainy № 23 (11–31 avgusta 1920 g.) [On grain appropriation (law). Collection of Laws and Orders of the Workers and Peasants Government of Ukraine No. 23 (August 11–31, 1920)]. Harkov: Ukrizdat. [In Russian].
- 1932, Tretii Vseukrainskyi zizd rad (6–10 bereznia 1919 r.) [Third All-Ukrainian Congress of Soviets (March 6–10, 1919)]. Stenohrafichnyi zvit. Kharkiv: Vseukrvydav. [In Ukrainian].
- 1960, Chetvertyi Vseukrainskyi siezd Sovetov (16–20 maia 1920 g.) [The Fourth All-Ukrainian Congress of Soviets (16–20 May 1920)]. Harkov: Prapor. [In Russian].
- 1976, Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK. V. 2-kh t. T. 1. [The Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. In 2 vols. Vol. 1]. Kyiv: Polityvdav. Ukrainy. [In Ukrainian].
- HANZHA, O. I., 2000, Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927) [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917–1927)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

- HOSKING ZHEFRI, 2001, Istorii Sovetskogo Soiuza: 1917–1991 [History of the Soviet Union: 1917–1991]. Per. s angl. Smolensk: Rusich. [In Russian].
- KACHINSKII, V., 1922. Ocherki agrarnoi revoliutsii na Ukraine. Uravnitelnyii razdel zemli. Vyp. 1. [Essays on the Agrarian Revolution in Ukraine. Equal Land Division. Vol. 1]. Harkov: Derzhvidav Ukrainy. [In Russian].
- KARR EDVARD, 1990, Istorii Sovetskoi Rossii. Kn. 1: T. 1–2. Bolshevistskaia revoliutsiia. 1917–1923 gg. [History of Soviet Russia. Book 1: Vol. 1–2. Bolshevik Revolution. 1917–1923]. Per. s angl., predis. Nenarokova A. P. Moskva: Progress. [In Russian].
- KLUNNYI, H., 1921, Do pytannia pro zemelnu polityku na Ukraini. V diskusiiinomu poriadku. Do chleniv partii K.P.B.U [On the issue of land policy in Ukraine. In the order of discussion. To the members of the Communist Party of the Soviet Union]. Kyiv: Derzhvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
- KONKVEST ROBERT, 1993, Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Holodomor]. Per. z anhl. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- LAZURENKO, V. M., 2003, Zamozhne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu [The wealthy peasantry of Ukraine under the conditions of NEP]. Cherkasy: «Vidlunnia-Plyus». [In Ukrainian].
- LENIN, V. I., 1973, Prymitka. Povne zibrannia tvoriv. T. 37. [Note. Complete Works. Vol. 37]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian].
- LENIN, V. I., 1973, Sioma (kvitneva) Vserosiiska konferentsiia RSDRP(b). Dopovid pro potochnyi moment 24 kvitnia (7 travnia). Protokolnyi zapys. Povne zibrannia tvoriv. T. 31 [Seventh (April) All-Russian Conference of the RSDLP(b). Report on the current situation on April 24 (May 7). Protocol entry. Complete Works. Vol. 31]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian].
- LENIN, V. I., 1973, Tovaryshi robitnyky! Idemo v ostannii rishuchyi bii! Povne zibrannia tvoriv. T. 37 [Comrade workers! Let us go to the last decisive battle! Complete works. Vol. 37]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian].
- LENIN, V. I., 1973, Tsinni pryznannia Pytyryma Sorokina. Povne zibrannia tvoriv. T. 37. [Valuable confessions of Pitirim Sorokin. Complete works. Vol. 37]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian].
- LENIN, V. I., 1973, Vsi na robotu u spravi prodovolstva i transportu! Povne zibrannia tvoriv. T. 31. [Everyone to work on food and transport! Complete works. Vol. 31]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian].
- MANUILSKYI, D., 1920, Poradnyk volosnomu orhanizatoru Radianskoi vlyady. Z dodatkom vidpovidnoho zakonodavstva [Advisor to the Volost Organizer of the Soviet Government. With the Appendix of the Relevant Legislation]. Kharkiv: Vseukrvydav. [In Ukrainian].
- SABLUK, P. T., 2001, Ahrarna ekonomika i polityka v Ukraini. Pidsumky mynuloho ta pohliad u maibutnie. U 3-kh t. T. 1. Ekonomika periodu dyktatury proletariatu [Agrarian economics and politics in Ukraine. Results of the past and a look into the future. In 3 volumes. Vol. 1. Economy of the period of the dictatorship of the proletariat]. Kyiv: Ahrarna nauka. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). F. 1, op. 20, spr. 11. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). F. 1, op. 20, spr. 26. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). F. 1, op. 20, spr. 35. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). F. 1, op. 20, spr. 52. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). F. 1, op. 20, spr. 57. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). F. 27, op. 1, spr. 17. [In Ukrainian].
- VLADIMIROV, M., 1920, Ukrainskie krestiane i prodovolstvennyi vopros [Ukrainian peasants and the food issue]. Ekaterinoslav: Vseukrizdat. [In Russian].
- YEFIMENKO HENNADII, 2008, Vzaiemovidnosyny Kremliia ta radyanskoi Ukrainy: ekonomichniy aspekt (1917–1919 rr.) [Relations between the Kremlin and Soviet Ukraine: economic aspect (1917–1919)]. Kyiv: In-istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Українське заможне селянство в умовах «воєнного комунізму»: класовий ворог більшовизму

Поступальний розвиток суспільства неможливий без осмислення та усвідомлення досвіду минулого. У непростому історичному процесі існують постійно діючі чинники, які не просто пов'язують минуле із сьогоденням, а й значною мірою детермінують сучасність історією. Варто зауважити, що з появою сучасних уявлень про науку, як спосіб пізнання і пояснення навколишнього світу та людини в ньому, історія сільського господарства, селянина, як продуцента сільськогосподарської продукції займає визначальне місце в процесі вивчення досвіду раціонального використання українських чорноземів, забезпечення українським селянством продовольчої безпеки держави.

Українське селянство становить першооснову нації, є носієм національного коду, ідентичності, духовності. Впродовж століть селянством нагромаджено багатющий досвід організації сільського життя, побуту, традицій, сільськогосподарської діяльності на власному подвірні-родинному земельному наділі.

Особливий інтерес у дослідників викликає історія сільського господарства часів російської революції, започаткованої захопленням влади більшовиками у жовтні 1917 р. Відомо, що головним пунктом комуністичної доктрини, розробленої В. Леніном, було знищення товарно-ринкових відносин, ліквідація приватної власності на засоби виробництва. Це відкривало шлях до позаекономічного примусу над величезною масою сільського населення. Аграрна політика більшовиків, спрямована проти капіталістичного способу виробництва, впливала з ленінської теорії про переваги колективної власності над приватним селянським землеволодінням. Знищивши поміщицьку земельну власність, більшовики поставили за мету ліквідувати незалежних виробників в особі заможних землеробів. В. Ленін, щодо сільських продуктивних господарів, які виробляли значну частку хліба, продуктів сільського господарства, застосовував брутальні назвиська: «сільська буржуазія», «сільські багаті», «експлуататори», «кровопивці», «вампири», «п'явки», «павуки», «вороги радянської влади» тощо.

У такий спосіб з українського заможного селянина було сформовано негативний образ куркуля, який наживався на експлуатації найманої робочої сили.

Але ж відомо, що цей прошарок українського села тяжкою працею своєї родини, іноді наймаючи одного – двох робітників, досягнув певних успіхів у своїй непростій господарській діяльності, набув статусу заможного сільського господаря, з якого більшовики зробили ворога радянської влади.

Ключові слова: заможне селянство, більшовики, радянська влада, куркуль-експлуататор, ворог.

Volodymyr Kucher, doctor of historical sciences, professor, chief researcher of the science department of the Institute of the History of Agrarian Science, Education and Technology of the NNSGB of the National Academy of Sciences.

Володимир Кучер, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН.

ORCID ID: <https://orcid.org/000-0001-6245-6245-2529>

Received: 30.04.2025

Advance Access Published: October 2025